

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

**Таңбалайтын затына қатысты неологизм түрлері.
Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдер.**

Орал қаласы – 2023 жыл

Неологизмдер:

1

Шәбікен Кәрібайұлы Бектұровтың берген анықтамасын қарастырсақ: «Архаизмдерге қарама-қарсы құбылысты атаған сөздерді неологизмдер дейміз. Олар-тілдің сөздік құрамына енген жаңа сөздер. Жаңадан енген сөздердің тың, жаңа екендігі аңғарылып, сезіліп тұрғанда ғана неологизм болады» -деп көрсеткен.

2

Бүгінгі неологизм деп таныған сөзіміз **5-10** жыл өтісімен-ақ, неологизмдердің тізімінен шығып актив сөздердің қатарына барып косылып жатады. Мысалы, Ш. К. Бектұровтың **2006** жылы шыққан қазіргі қазақ тілі кітабында: сынып, әуежай, әдістеме, заңгер, сыйақы, төлемақы, дереккөз деген сөздер неологизм сөздер деп жазылған.

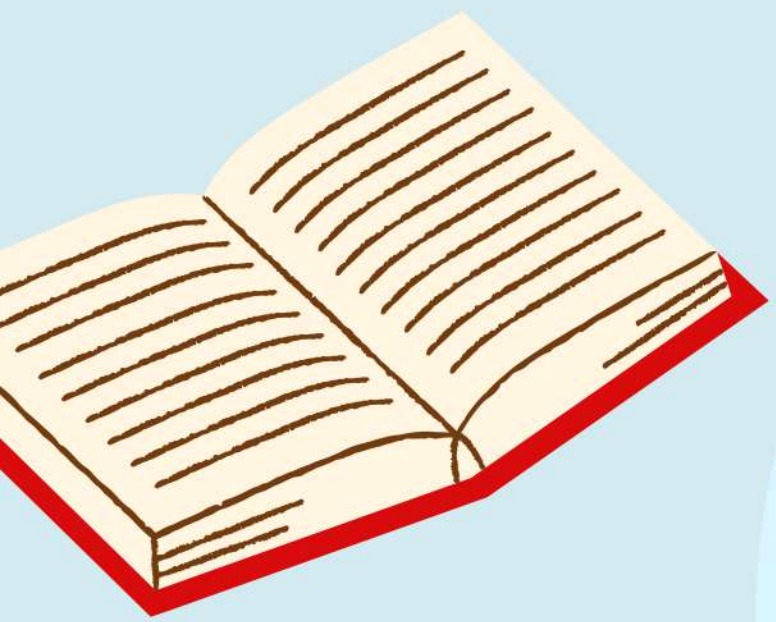
3

«Егемен Қазақстан» газетінің **41** нөміріндегі: басқосу (съезд), жемқорлық (коррупция) сөздері, «Қазақстан-заман газетінің **16** нөмірінде: зияткер, таңба, әмбебап, ауқым -деген жаңа сөздер кездесті. Бұл сөздер бұрын-сонды қоғамда интеллектуал, символ, универсал, диапазон деп орыс тілінде қолданылып жүрген.

Неологизм сөздердің қатары үлкейгенімен кей жаңа сөздер қолданысқа енбей де қалуы мүмкін. «Руль» сөзінің аудармасы – меңгерік, «симптом» -әйгіленіс, «виртуалды» сөзі - ауани, «балкон» сөзінің аудармасы- қылтима немесе самалық деп аударылып жүр. Қазақтың түсіндірме сөздігінде «қылтима» сөзі өкпелегіш деген мағынаны да білдіреді. Ондай аудармаларды адамдар білмей де жатады. Орыс тілінен аударылған сөздер, сөз тіркестері тура мағынада аударылып, түсініксіз болып таралады. Оның басты мәселесі, бұл аудармалардың нәтижесі, тіліміздің шұбарлануына әкеліп соғады. Сондықтан жаппай аударма жасай беру де орынсыз. Жазушы, аудармашы Ислам Жарылғапов кезінде аялдама, балмұздақ, оқырман, көрермен сөздерін орыс тілінен аударған. Бұл сөздер неологизмдер болып еніп, әлі күнге дейін қолданылып келеді.

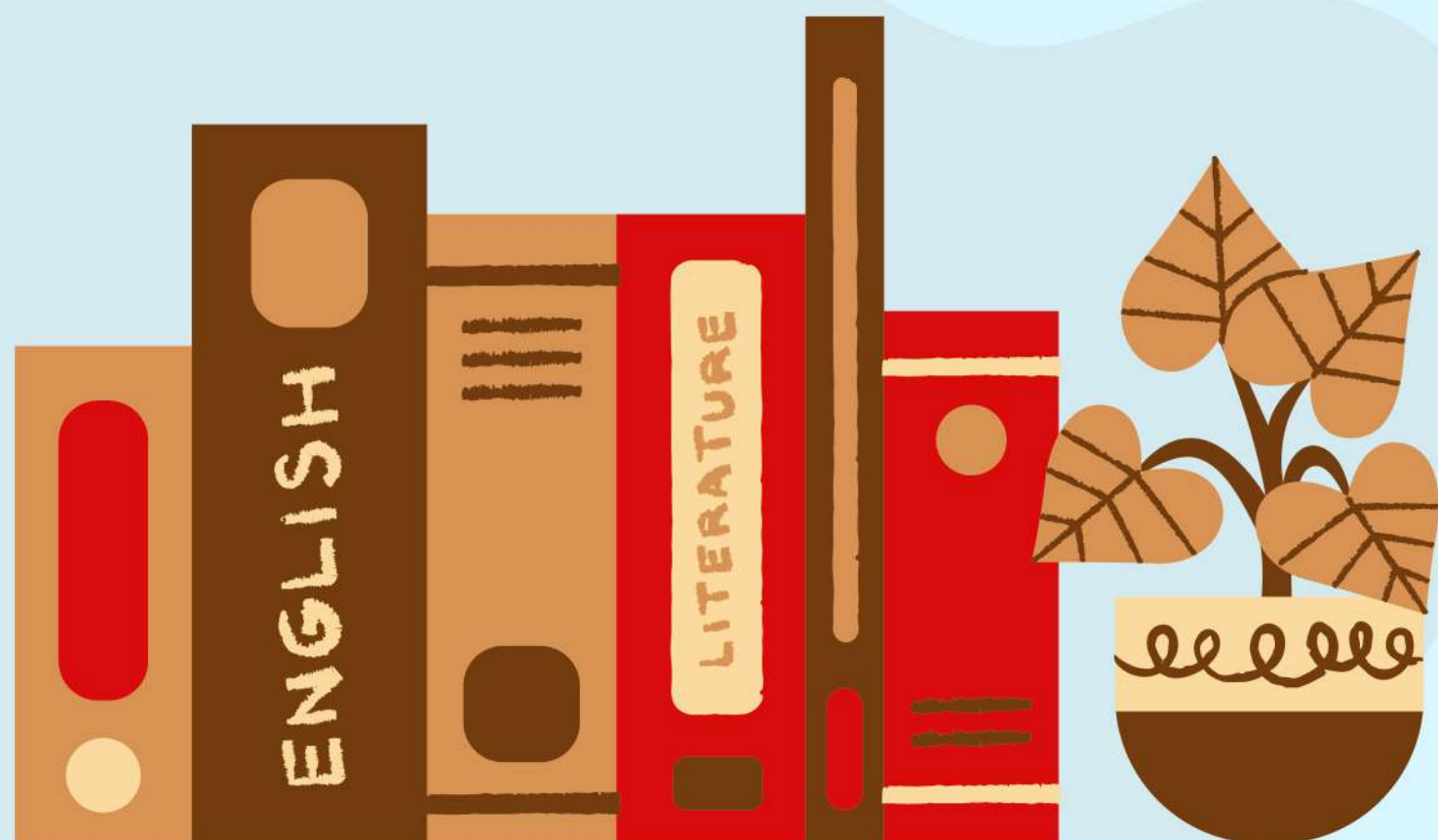

Неологизация дегеніміз – қарыз алу, неоплазмалар және сөздердің жаңа мағыналары арқылы ұлттық тілдің лексикалық-семантикалық жүйесін жаңартудың күрделі процесі. Е. Поповичтің зерттеулері бойынша:

«Неологизмдердің экстралингвистикалық қызметі қоғам мен қоғамдық сананың жай-күйін, әлеуметтік қажеттіліктерді, белгілі бір уақыт аралығында жаңа шындықтардың пайда болуын бейнелеу болып табылады. Осы функциямен неологизмдердің пайда болуы қоғамның технологиялық, ғылыми, экономикалық жағдайындағы өзгерістерді көрсететін жоғары мамандандырылған терминдердің пайда болуымен байланысты» [2].

Неологизмдер – ең айқын көрсеткіштердің бірі, оның жұмыс істеу ерекшеліктері бойынша қазіргі тілдің өміршеңдігі мен негізгі даму тенденцияларын бағалауға болады. Неологизмнің бірнеше түрі анықталды:

1 - жаңа шындықтар мен ұғымдардың пайда болуымен бірге пайда болатын узуальды (жалпы тілдік);

2 - жеке, окказиялық (Н. С. Валгина оларды «ситуациялық неологизмдер» деп атайды), олар сөйлеуде қайталанбайды және журналистер белгілі бір контексте қолданады;

3 - «бір күндік неологизмдер» (Н. М. Шанский, **1972**), қоғамның назары қандай да бір әлеуметтік оқиғаға шоғырланған кезде тілде қысқа уақыт ішінде ғана жұмыс істейді;

4 - абсолютті жаңа сөздер (абсолютті неологизмдер), қазіргі уақытта ешқандай сөздікте жазылмаған;

5 - салыстырмалы жаңалық сөздері (салыстырмалы неологизмдер), жоғары жиілікпен және жоғары белсенділікпен сипатталады [4].

Неологизацияны рефлексия ретінде зерттеу үшін ауызша «қызғаныш» модернизацияланған қоғамдық сана, сондай-ақ сананы модернизациялаудың тікелей құралы ретінде келесі міндеттерді шешу қажет:

- контексте тіл мен қоғамдық сана түрлерінің байланысын анықтау қазіргі заманғы, жаһандану процестері;

- тілдік сананы қоғамдық сананың күрделі түрлерінің бірі ретінде анықтау;

- тілді қоғамдық сананы қалыптастыру мен жаңғыртудың негізгі, әмбебап факторы ретінде анықтау.

Лексикалық құрам

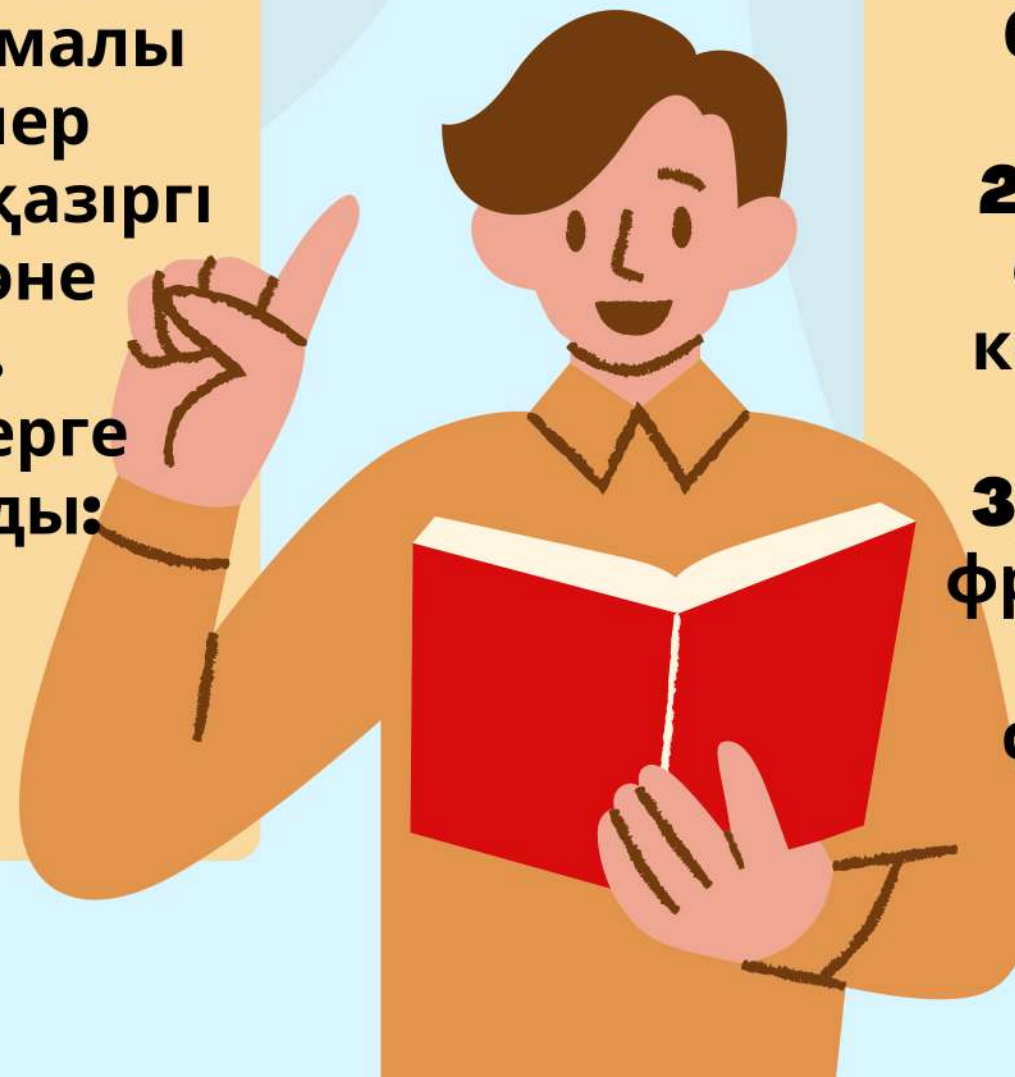
- қазіргі қазақ тілі жүйесіндегі лексикалық және семантикалық инновациялардың пайда болуының әлеуметтік лингвистикалық факторларын анықтау;

- неологизмдердің пассивтен белсендіге ауысу процестерін зерттеу

Салыстырмалы неологизмдер:

Салыстырмалы неологизмдер категориясы Т. Н. Поповцеваның зерттеулерінде толық дамыған [5, 90-95 ББ.]. Тіл үшін түбегейлі жаңа емес сөздер тобы ретінде салыстырмалы неологизмдерді зерттеушілер салыстырмалы түрде аз, бірақ қазіргі орыс тілінің дамуына тән және индикативті деп таниды. Салыстырмалы неологизмдерге келесі сөздер топтары жатады:

- 1) «оралған лексика»** деп аталады. Бұл соңғы жылдары «өзінің «жаңа өмірінде» бұрынғы семантикалық және функционалды-стилистикалық мазмұнын сақтай отырып, өзекті болған» аз қолданылатын немесе ескірген сөздер [6, 90].
- 2) өзектендірілген лексика** – бұрын орыс тілінде болған, бірақ қазіргі кезеңде басқа мағынада сөйлейтін сөздер.
- 3) ішкі қарыз алу** – жаңа сөздер мен фразеологиялық бірліктер, олардың пайда болуы тілдік құралдарды сөйлеу түрлері мен жанрларында қайта бөлуге байланысты [7].

Т. Н. Поповцева салыстырмалы неологизмдер тек ескі шындықты білдіретінін көрсетеді [5, 94-95]. Бұл оларды абсолютті неологизмдерден ажыратудың критерийі болуы мүмкін.

Е. В. Сенко сонымен қатар неологизмдерді басым лингвистикалық стандартпен салыстыру нәтижесінде анықталатын жаңашылдық дәрежесіне қарай тіл мен сөйлеудің неоплазмаларын жіктеуді ұсынады [6]. Осы критерий негізінде Е. В. сенко күшті неологизмдерді, әлсіз неологизмдерді және өтпелі типтегі неологизмдерді ажыратады [6, с.34].

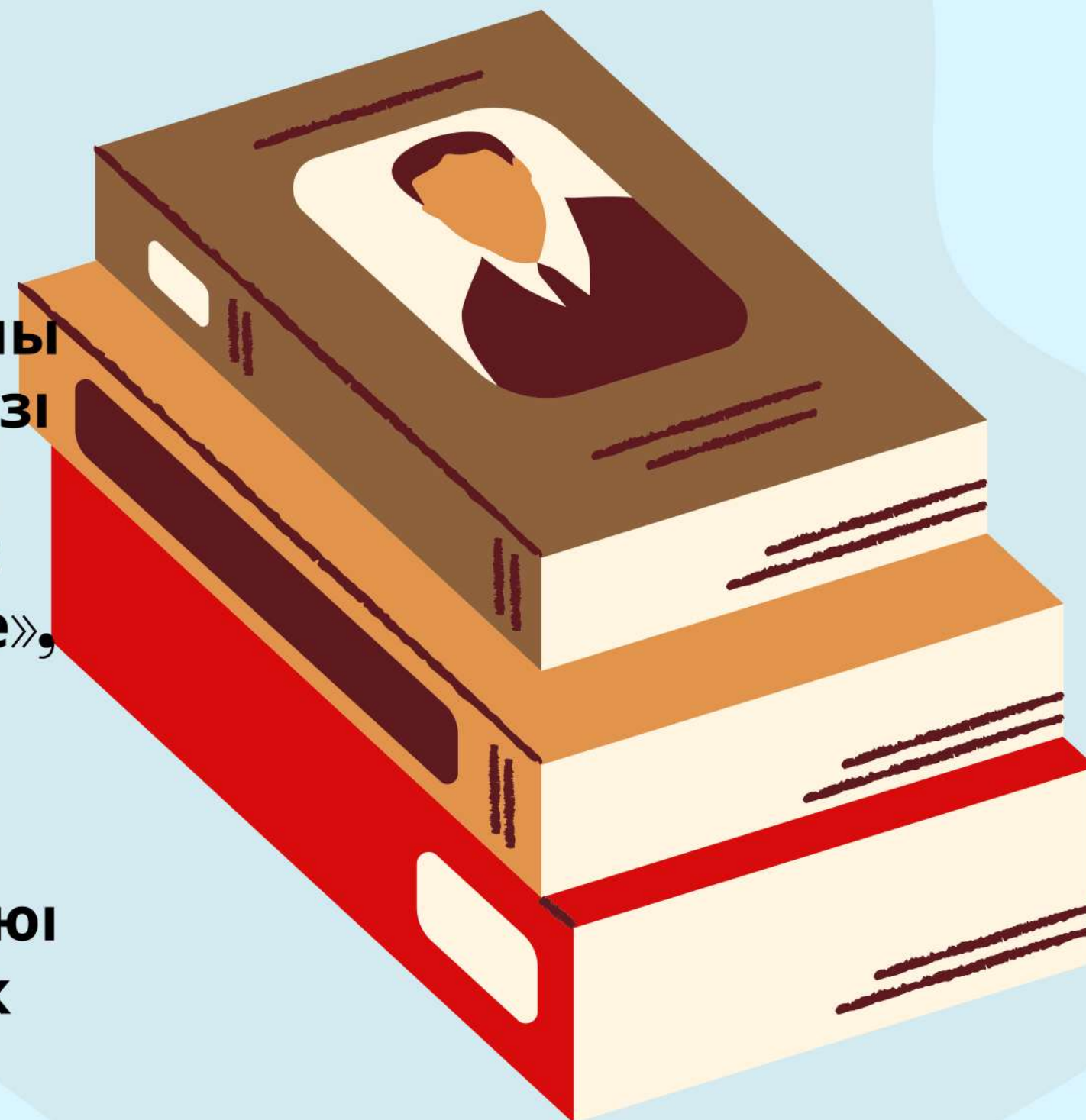

Семантикалық неологизмдер

Семантикалық неологизмдер ең алдымен ауызша семантикалық туынды құралдарда қалыптасады:

- * метафоризация – ұқсастық бойынша тасымалдау: компьютерлік қарақшылар, ақшаны жылыстату, әннің жанды орындалуы, көлік дәлізі және т. б.,
- * метонимизация – іргелес, қатарға ауыстыру: бройлер «бройлер тауықтарына арналған бөлме», картоп «картоп жинау жұмыстары»,
- * мәндердің тарылуы немесе кеңеюі: мәннің тарылуы әдетте қандай да бір мәннің мамандануымен бірге жүреді, мағынаның кеңеюі кезінде сөз бір типтегі құбылыстардың көбірек санын белгілей бастайды: жүк көлігі – «жүк тасымалдауға арналған автомобиль, ұшақ, ғарыш кемесі».

Неологизмдердің жіктелуі

Неологизмдердің жіктелуі туралы айта отырып, біз авторлық, жеке стилистикалық неологизмдер, сондай-ақ окказионализм сияқты ұғымдарды атап өтуіміз керек.

Неологизмдердің бұл категорияларын өз еңбектерінде Д. Э. Розенталь [12], Н. М. Шанский [13], К. С. Горбачевич [14] сияқты авторлар бөліп көрсетеді. Окказионализмдер (латын тілінен аударғанда **occasionalis** – «кездейсоқ») - ерекше модельдер бойынша жасалған авторлық неологизмдер [15].

Олар белгілі бір контекстен тыс өмір сүрмейді.

Осылайша, неологизмдерді жіктеудің негізінде әртүрлі белгілер болуы мүмкін. *Тілдік бірліктің түріне қарай неологизмдер неолексемаларға, неофраземаларға және неосемемаларға бөлінеді. Жаңашылдық дәрежесі бойынша неоплазмалар абсолютті және салыстырмалы болып бөлінеді. Білім беру тәсілі бойынша неологизмдер қарызға алынған, сөзжасамдық және семантикалық болып бөлінеді.*

Неологизмнің жасалу жолдары:

Неологизм негізінен мына жолдармен жасалады:

Бұрыннан бар сөздерге түрлі жұрнақтарды қосу арқылы: оқулық, көрермен, балмұздақ, өміршең т.б.

Жалқы есімдерді жалпы есімдерге айналдыру арқылы: суворовшылар, мичуриншілер т.б.

Екі сөзді біріктіру арқылы: келіссөз, ұлтаралық, жетіжылдық т.б.

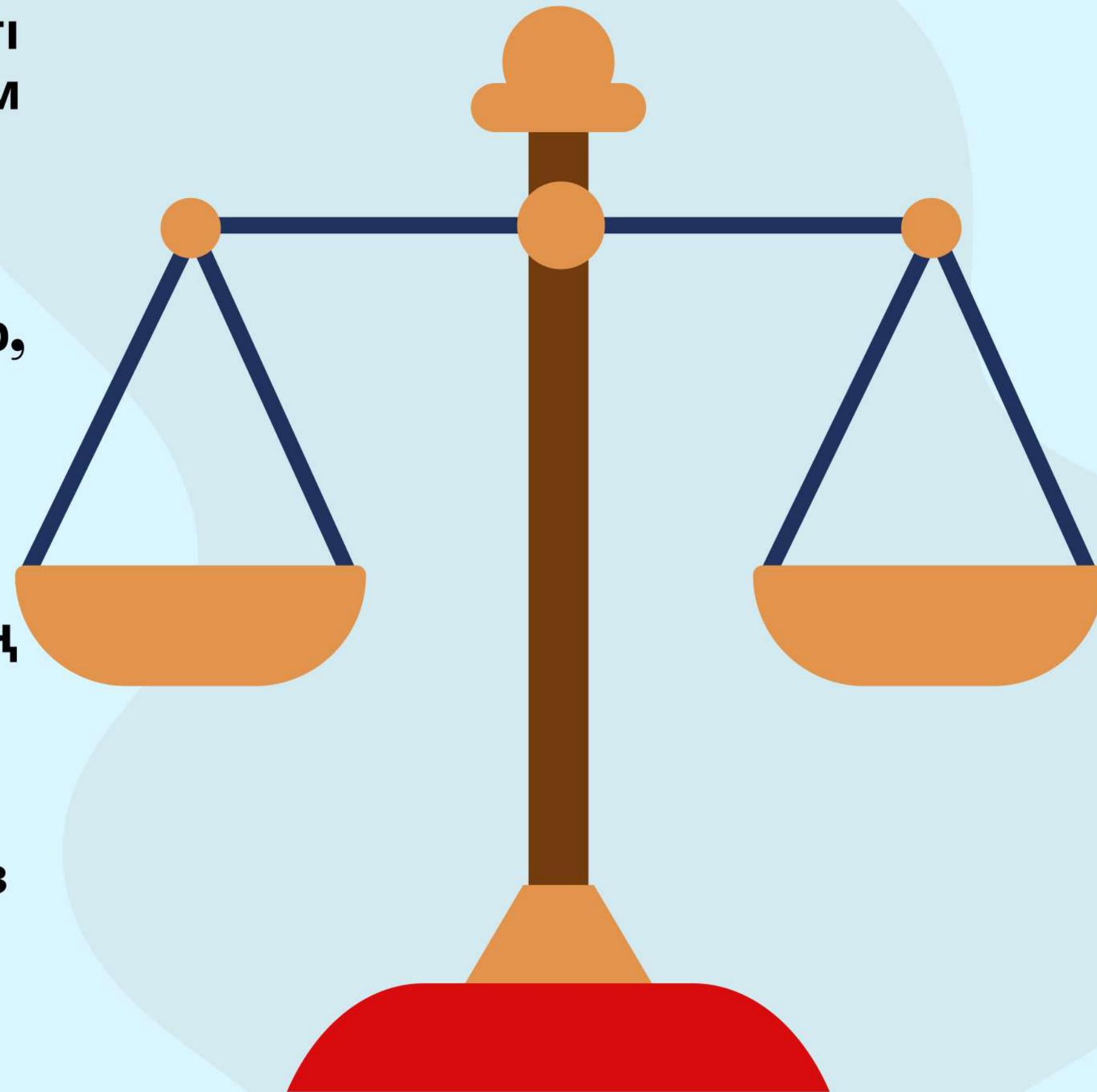
Кейбір неологизмдер сөз тіркесінен де жасалады: агротехникалық шаралар, жергілікті тыңайтқыштар, шаруашылық дақылдары т.б.

Жаңадан енген сөздердің тың, жаңа екендігі аңғарылып, сезіліп тұрғанда ғана неологизм болады. Уақыт өткен сайын кейбір сөздер үйреншікті, бұрыннан да бар сөздер секілді болғанда, неологизм болудан қалады. Мысалы: колхоз, комбайн, бригадир, электр, радио, партия т.б. сөздері алғашқы кезде неологизм болса, кейін сөздік қорға еніп кетті. Неологизмдер лексикалық және семантикалық болып екіге бөлінеді.

1. Лексикалық неологизмдерге жаңа заттың ұғымның шығуымен пайда болған сөздер, мысалы: теледидар, космос, баспасөз, аялдама т.б.

2. Семантикалық неологизмдерге сөзбе-сөз аудару жолымен пайда болған сөздер: Мысалы: жүйе (система), шарт (договор), шөгінді (осадки), т.б.

Қорытынды

Неологизмдер туралы әдебиеттерді зерттегеннен кейін біз келесі қорытындыға келдік.

Біріншіден, қазіргі Лингвистикада «неологизм» терминін түсінудің бірыңғай тәсілі жоқ.

Екіншіден, ең кең тарағаны-неологизм терминінің үш ерекшелігін анықтаған Н. З. Котелованың теориясы: «уақыт» белгісі бойынша, «тіл кеңістігі» параметрі бойынша және тіл бірлігінің жаңашылдық түрі бойынша.

Үшіншіден, неологизмдерді тілдік бірліктің түрі, неоплазманың дәрежесі, неологизмдердің пайда болу тәсілі сияқты белгілер бойынша жіктеуге болады. Төртіншіден, кейбір зерттеушілер неологизмдерді жіктеу кезінде жеке-авторлық неоплазмаларды, сондай – ақ окказионализмдерді – жағдайға құрылған сөздерді ажыратады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания.http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/modernizaciyaobshchestvennogo-soznaniya
2. Попович Е.С. Лингвистические и экстралингвистические функции неологизмов // Филологический аспект: международный научнопрактический журнал. **2020.** № **06 (62).**
3. Плотникова Л.И. Новое слово: Порождение, функционирование, узуализация: Монография. – Белгород, **2000.** – **207 с.**
4. Зырянова А.В. Функционирование неологизмов-лексем в современном русском языке в семантико-коммуникативном и прагматическом аспектах дис. ... канд. филол. наук : **10.02.01** Челябинск, **2006** **203 с.**
5. Горбачевич, К.С. Русский язык. Прошлое. Настоящее. Будущее / К.С. Горбачевич. – М.: Просвещение, **1983.** – **192с.**
6. Добросклонская, Т.Г. Медиалингвистика. Системный подход к изучению языка СМИ / Т.Г. Добросклонская. – М.: Флинта, **2008.** – **282с.**
7. Захаренко, Е.Н. Новый словарь иностранных слов / Е.Н. Захаренко, Л.Н. Комарова, И.В. Нечаева. – М.: Азбуковник, **2008.** – **784с.**
8. Ильясова, С.В. Словообразовательная игра: аспекты исследования / С.В. Ильясова // Русское словообразование. – **2005.** – № **4.** – С.**216-217.**
9. Калинин, А.В. Лексика русского языка / А.В. Калинин. – М.: Издательство Московского университета, **1978.** – **232с.**
10. Козырев, В.А. Русская лексикография / В.А. Козырев, В.Д. Черняк. – М.: **2004.** – С. **69-83.**
11. Котелова, Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука ЛО, **1990.** – С.**8-9.**
12. Котелова, Н.З. Теоретические аспекты лексикографического описания неологизмов / Н.З. Котелова // Советская лексикография. – М.: Энциклопедия, **1988.** – С. **46-63**
13. Ларионова, Е.В. Новейшие англицизмы в современном русском языке / Е.В. Ларионова. – СПб.: Питер, **1996.** – **128с.**
14. Лыков, А.Г. Русское окказиональное слово в аспекте теории и методики / А.Г. Лыков // Лексикология. – М.: Наука, **1990.** – С.**76-80.**
15. Намитокова, Р.Ю. Авторские новообразования: словообразовательный аспект / Р.Ю. Намитокова. – Р-н-Д: Дон, **1986.** – С. **119-128.**

Назарларыңызға рақмет!!!

